

Ігор Лихтей

**ЙОЗЕФ ШУСТА
ЯК ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ ЧЕХІЇ ДОБИ ПРАВЛІННЯ
ОСТАННІХ ПРШЕМИСЛОВИЧІВ
(сер. XIII – поч. XIV ст.)**

DOI: 10.5281/zenodo.6350270

Провідний чеський учений Йозеф Шуста (1874–1945) належить до когорта чільних представників історичної науки першої половини ХХ ст. Його ім'я добре відоме не лише на батьківщині, але й далеко за її межами. Науковий доробок Й. Шуста – це ґрунтовні монографії з історії Чеського королівства за правління останніх Пршемисловичів і перших Люксембургів, дослідження й публікація джерел з проблем Реформації та Контрреформації, узагальнюючі праці, присвячені розвитку Європи в Нову добу, від Великої Французької революції до Першої світової війни. Він також був головним редактором серії “Історія людства”, яка стала визначним досягненням чеської історіографії. Крім численних студій на історичну тематику, Й. Шуста залишив по собі дві книги спогадів, які дозволяють досить докладно простежити науковий поступ ученого, а також художній роман, який засвідчує його майстерне володіння словом.

Історик Йозеф Шуста народився 19 лютого 1874 р. у місті Тршебонь (*Třeboň*), що розташоване на півдні Чехії. Його батько, теж Йозеф, був управителем південної домінії графа Адольфа Йозефа Шварценберга і знаним фахівцем у сфері ставкового рибного господарства¹. Перу Йозефа Шуста-старшого належить ґрунтовна праця з історії розвитку рибного господарства у Тршебоні². У 1880–1883 рр. Йозеф Шуста відвідував початкову школу в рідному місті. Потім протягом 1884–1887 рр. там же, в Тршебоні, здобував освіту в реальній

¹ J. ŠUSTA, *Mladá léta učňovská a vandrovní: Praha – Vídeň – Řím. Vzpomínky I. Léta dětství a jinošství* (Praha Melantrich, ČSAV 1947) 30, 53–76.

² J. ŠUSTA, *Pět století rybníčního hospodářství v Třeboni: příspěvek k dějinám chovu ryb se zvláštním zřetelem na přítomnost* (Třeboň, Carpio 1995) 212 s.

гімназії, де закінчив чотири класи. Відтак упродовж 1887–1891 років хлопець навчався у вищій гімназії в Чеських Будейовицях, де й отримав атестат зрілості³. На цей час Й. Шуста не був рішуче налаштований студіювати історію. Як згадував згодом, тоді він точно знав, що не хоче бути медиком чи правником. Найбільше йому імпонувала робота в середній школі, тож він коливався у виборі між природничими науками та історією. До природничих наук юнака притягували дослідження батька й читання часопису “Всесвіт”, тоді як любов до поглибленого вивчення історії йому привив Франтішек Мареш, архіваріус, а згодом – і директор Тршебоньського архіву⁴.

Врешті-решт, “учителька життя” – історія – перемогла, і восени 1891 року Йозеф Шуста став студентом філософського факультету славетного Празького університету Карла-Фердинанда. На момент появи у виші Й. Шуста уже знав про досягнення принаймні двох його професорів: ректора Антоніна Фріча (1832–1913) та декана філософського факультету Ярослава Голла (1846–1929). З Антоніном Фрічем він був навіть особисто знайомий, позаяк той приїздив до Тршебоня і там з його батьком працював над вирішенням гідробіологічних питань, а про знаного чеського історика Я. Голла йому розповідав Ф. Мареш⁵.

Крім вивчення низки інших університетських дисциплін, Й. Шуста слухав також лекції з історії Австрії, Тридцятилітньої війни та Європи нового часу, які читав професор Антонін Резек (1853–1909). Їх студент Й. Шуста старанно конспектував, очевидно, й через те, що цей учений бував з дружиною у Тршебоні, працював у тамтешньому архіві, знав його батька. Отже, до А. Резека юнак проявляв особливий інтерес, до того ж, йому імпонувало його красномовство⁶.

Йозеф Шуста (1874–1945)

³ J. ŠUSTA, *Mladá léta učňovská a vandrovní...*, s. 77–186.

⁴ *Ibid.*, s. 187–196.

⁵ J. ŠUSTA, *Mladá léta učňovská a vandrovní: Praha – Vídeň – Řím. Vzpomínky II*, k vyd. přípr., vysvětl. a rejstř. opatřili Jaroslav Werstadt a Josef Klik; doslov naps. JOSEF MACEK (Praha, Nakladatelství Československé akademie věd, 1963) 7, 28.

⁶ J. ŠUSTA, *Mladá léta učňovská a vandrovní... Vzpomínky II*, s. 35–36; J. LACH, ‘Životní osudy historika Josefa Šusty’ [v:] J. ŠUSTA *Dvě knihy českých dějin: kus středověké historie našeho kraje. Kniha druhá. Počátky lucemburské 1308–1320*, Reprint 2. vyd. (Praha, Argo, 2002) 5.

Однак найбільший вплив на Й. Шусту справив Я. Голл, який вів курс історії Західної і Центральної Європи від доби Римської республіки до XVII ст. Згодом учений згадував, що на лекціях Я. Голла “історія поставала перед нами як правдивий результат дослідницької праці багатьох генерацій, до яких і ми своїми зусиллями можемо заново прилучитися”⁷. Саме Я. Голл навчив Й. Шусту методичним основам майстерності історика. Упродовж усього періоду своєї наукової діяльності він сповідував ті принципи, які опанував на семінарі Я. Голла: критична робота з історичними джерелами та прагнення до їх неупередженої інтерпретації. Під час навчання у Празькому університеті Й. Шуста також глибоко простудіював праці таких німецьких і чеських істориків, як Карл Лампрехт (1856–1915) з Лейпцизького університету, Юліус Ліпперт (1839–1909), Август Мейтцен (1822–1910), Йоган Пейскер (1851–1933) та багатьох інших⁸.

У 1893 р. Й. Шуста отримав стипендію для продовження навчання в Інституті історії Австрії у Відні. Разом із ним у столиці імперії навчався Макс Дворжак (1874–1921), який у майбутньому став знаним теоретиком та істориком мистецтва. Між хлопцями зав’язалася міцна і щира дружба. На той час Інститут історії Австрії був вельми поважною установою. Кожний молодий чеський історик мав амбіції потрапити сюди на вишкіл, аби опанувати методи критичного підходу щодо роботи з медієвістичними джерелами, передусім грамотами. Інститут орієнтувався на середньовічну історію, тож студенти повинні були опрацювати на семінарах якомога більше фахової літератури з цього періоду.

Студії у Відні були надзвичайно плідними для Й. Шусту. Тут він поринув у дослідницьку роботу і надіслав у Прагу свою першу ґрунтовну наукову статтю про чеського шляхтича XIII ст. Завіша з Фалкенштейна, опубліковану у першому річнику “Чеського історичного часопису”⁹. Її поява, поза всяким сумнівом, була зумовлена бажанням Й. Шусту відтворити частину давнього минулого південної Чехії та відродити пам’ять про одного з представників могутньої тамтешньої родини, з якою упродовж тривалого періоду була пов’язана доля його рідного Тршебоня. На думку чеського історика Отакара Одолжілика (1899–1973), праця про Завіша з Фалкенштейна стала програмою на майбутнє, принаймні для одного складового компонента наукової діяльності вченого¹⁰. Через три роки саме це медієвістичне дослідження стало основою для здобуття Й. Шустою у Празькому університеті наукового ступеня доктора філософії¹¹.

⁷ J. ŠUSTA, *Mladá léta učňovská a vandrovní... Vzpomínky II*, s. 35.

⁸ *Ibid.*, s. 65–70.

⁹ J. ŠUSTA, ‘Závěš z Falkenštejna’ (1895) I *Český časopis historický*, s. 69–75, 246–259, 287–298, 384–392; J. ŠUSTA, *Mladá léta učňovská a vandrovní: Praha – Vídeň – Řím Vzpomínky II*, s. 132–133.

¹⁰ O. ODOLŽILÍK, ‘Žeň šedesátníkova (Josef Šusta)’ (1934) XVII (2–3) *Nové Čechy. Pokroková revue* 51–52.

¹¹ J. ŠUSTA, *Mladá léta učňovská a vandrovní... Vzpomínky II*, s. 265, 354, 358–360; J. LACH, ‘Životní osudy historika Josefa Šusty’, s. 8.

З осені 1896 року до літа 1899 року Й. Шуста проходив наукове стажування в Австрійському інституті історичних студій у Римі, який очолював Теодор фон Зікель (1826–1908). Тут молодий учений, крім іншого, вивчав архівні матеріали з історії Тридентського собору католицької церкви, який тривав з перервами у період з 1545 по 1563 рік, аби потім підготувати видання джерел, що висвітлювали його перебіг¹². У ході цих студій у нього визріла ідея і щодо написання праці для отримання звання доцента¹³. Тож з Італії Й. Шуста повернувся до Праги, щоб завершити задуману справу. У 1900 році він подав для габілітації на доцента дослідження, присвячене римському понтифікові Пію IV. Відтак 29 листопада 1900 р. йому було присвоєно звання приват-доцента із всесвітньої історії доби Середньовіччя і Нового часу¹⁴. У цьому ж році молодому вченому вдалося опублікувати свою габілітаційну працю¹⁵.

Починаючи з літнього семестру 1901 р., Й. Шуста став читати лекції у Празькому університеті. Крім того, з фінансових міркувань він упродовж чотирьох років працював також у Чеськослов'янській торговій академії у Празі¹⁶. Сучасник тих подій, відомий чеський письменник, перекладач і дипломат Єлінек Гануш (1878–1944) так відгукується про перші роки роботи Й. Шусту в Празькому університеті: *“Йозеф Шуста вже як молодий доктор і доцент був однією з найвизначніших постатей нашого наукового життя, й не даремно належав до найулюбленіших учнів Ярослава Голла. Кількарічне проживання у Відні, де його товаришем по навчанню був Макс Дворжак, та в Римі дозволило молодому науковцю глибоко пізнати людей, і його судження іноді аж вражали критичною точністю. З Ярославом Голлом Шусту поєднувало відчуття мистецтва й поезії...”*¹⁷.

Отже, Й. Шуста був улюбленим учнем Ярослава Голла, який майже у всьому його підтримував. Вже у 1903–1904 навчальному році авторитетний науковець запропонував своєму протеже вести на філософському факультеті історичний семінар. Відтак Я. Голл доклав неабияких зусиль, щоб Й. Шуста якомога швидше став професором. При цьому він використовував не лише свій вплив, але й заручився підтримкою деяких інших своїх колег-учених. Законність прав Й. Шусту на отримання професорського звання підтверджували й відгуки європейських науковців на впорядкований ним

¹² J. ŠUSTA, *Mladá léta učňovská a vandrovní... Vzpomínky II*, s. 167–415; O. ODOLŽILÍK, ‘Žeň šedesátníkova (Josef Šusta)’, s. 50.

¹³ J. ŠUSTA, *Mladá léta učňovská a vandrovní... Vzpomínky II*, s. 366.

¹⁴ J. LACH, ‘Životní osudy historika Josefa Šusty’, s. 8.

¹⁵ J. ŠUSTA, *Pius IV. před pontifikátem a na počátku pontifikátu* (Praha, Bursík & Kohout 1900) 172 s.

¹⁶ J. ŠUSTA, ‘Vzpomínka historikova’ [v:] *Padesát let Československé akademie obchodní v Praze* (Praha, 1923) 30–32.

¹⁷ J. HANUŠ, *Zahučaly lesy: kniha vzpomínek* (Praha, František Borový 1947) 260.

перший том документів, присвячених Тридентському собору, передмову до якого написав Теодор фон Зікель. У Відні про кандидатуру Й. Шусти схвально відгукувалися чеські вчені Антонін Резек та Антонін Ранда (1834–1914), які на той час обіймали там міністерські посади¹⁸.

Разом із Йозефом Шустою на звання професора зі всесвітньої історії Празького університету претендував трохи старший за нього Ярослав Бідло (1868–1937). Слід відзначити, що Я. Бідло, як і Й. Шуста, належав до першої генерації т. зв. “Голлової школи”. Тож йому теж активно сприяв Я. Голл. Нарешті восени 1905 р. питання вирішилося позитивно: і Йозеф Шуста, і Ярослав Бідло стали екстраординарними (позаштатними) професорами. Щоправда, на відміну від Я. Бідла, якого було іменовано професором із всесвітньої історії (з орієнтацією на Східну Європу і Балкани), Й. Шуста отримав це звання без відповідної оплати. В результаті, Й. Шуста та його наставник були неабияк розчаровані. Однак Я. Голл робив усе для того, аби виправити таку прикру несправедливість, і таки домогся цього: рішенням імператора Франца Йосипа I з 20 вересня 1907 р. Й. Шустові було призначено зарплату екстраординарного професора. Відтак 24 грудня 1910 року Й. Шусту було обрано ординарним (штатним) професором із всесвітньої історії Празького університету. Він став одним із наймолодших професорів Австро-Угорської імперії¹⁹.

На той час Й. Шуста взявся за поглиблене дослідження минулого свого народу доби Середньовіччя. Подібно до Я. Голла, він прагнув очистити чеську історію від давніх романтичних нашарувань та підійти до її вивчення на основі критичного осмислення джерел. До того ж, Й. Шуста намагався розглядати чеську минувшину в контексті ширшої, передусім західноєвропейської, історії. Крім того, вчений виявився ще й талановитим письменником і в 1914 році опублікував роман “Чужина” (*Cizina*)²⁰. Цей твір розповідає про чеського політика, який приїхав відпочивати до Рима та загоювати життєві рани в оточенні своїх тамтешніх друзів. Здається, головний герой вже захопився півднем, мріє навіть про одруження з донькою італійського сенатора та польської емігрантки, коли вбивчий напад на його рідного племінника раптово повертає його на батьківщину... Автор екстраполює свої особисті спогади з часів римських студій на період 1911–1912 років, коли Італія перебувала в ілюзіях імперської величі й вела війну за Триполі. Читацький загал, зокрема, неабияк подивувався той факт, що серйозний науковець написав такий цікавий художній твір²¹.

¹⁸ J. LACH, ‘Životní osudy historika Josefa Šusty’, s. 10.

¹⁹ *Ibid.*, s. 10–11, 13.

²⁰ J. ŠUSTA, *Cizina: román* (Praha, Bursík & Kohout 1914) 223 s.

²¹ J. LACH, ‘Šustovy italské pobyty a jejich odraz v románu Cizina’ [v:] *Světová putování a česká knižní kultura* (Olomouc, SVK 2000) 47–56.

Під час Першої світової війни Й. Шусту через вік було звільнено від військової повинності. Він продовжував працювати у Празькому університеті. У 1916 р. його було обрано деканом філософського факультету та екстраординарним членом Академії наук і мистецтв²². Наступного року вийшов друком перший том його ґрунтовної монографії “Дві книги з історії Чехії”, у якому вчений подав вичерпну економічну, соціальну, політичну та культурну картину минулого своєї батьківщини за правління останніх Пршемисловичів²³. Видання відразу ж привернуло увагу наукової спільноти. Мабуть, найбільш ґрунтовну рецензію на нього підготував Ян Бедржіх Новак, на той час директор Архіву землі чеської²⁴. Рецензія була позитивною, хоча й містила деякі критичні зауваження. Стисло описавши події 1308 року у викладі вченого, рецензент підсумував: цим завершується чудова книжка Й. Шусту, з якою прощаємося, нетерпляче очікуючи на її продовження в другому томі²⁵. Відтак 1919 р. вийшла друга частина дослідження Й. Шусту, присвячена початковому періоду володарювання династії Люксембургів²⁶. Ця книжка так само удостоїлася розлогої рецензії Я. Б. Новака²⁷.

За своїм характером Йозеф Шуста був переважно консервативною людиною, а тому не брав активної участі в антиавстрійських заходах під час Першої світової війни. Щоправда, він позитивно сприйняв створення Чехословацької Республіки і активно долучився до її розбудови. З 15 вересня 1920 р. по 26 вересня 1921 року Й. Шуста працював міністром шкільництва та народної освіти в уряді Яна Черні²⁸. Однак він був більш схильний до наукової роботи, тому відійшов від політичної діяльності. Учений читав лекції в Празькому університеті, керував дисертаційними та дипломними роботами, писав (переважно у співавторстві) навчальні підручники й посібники. Упродовж 20-х років ХХ ст. Й. Шуста підготував низку книжок, у яких висвітлював

²² J. LACH, ‘Životní osudy historika Josefa Šusty’, s. 8–19.

²³ J. ŠUSTA, *Dvě knihy českých dějin: kus středověké historie našeho kraje. Kniha první, Poslední Přemyslovci a jejich dědictví 1300–1308* (Praha, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1917) 530 s.

²⁴ J. B. NOVÁK, ‘Poslední Přemyslovci a Šustovo dílo’ [rec.] (1918) XXIV *Český časopis historický* 45–76.

²⁵ J. B. NOVÁK, ‘Poslední Přemyslovci a Šustovo dílo’, s. 76.

²⁶ J. ŠUSTA, *Dvě knihy českých dějin: kus středověké historie našeho kraje. Kniha druhá, Počátky lucemburské 1308–1320* (Praha, Česká akademie věd a umění, 1919) 323 s.

²⁷ J. B. NOVÁK, [rec.:] Šusta J. *Dvě knihy českých dějin: kus středověké historie našeho kraje. Kniha druhá, Počátky lucemburské 1308–1320*. V Praze, nakladem České akademie věd a umění 1919, 8°, XI – 323 st. [v:] *Český časopis historický*, XXVII (1921) 442–460.

²⁸ *Kdo byl kdo v našich dějinách ve 20. století. II., N–Ž*, Milan Churaň a kol.; 2. rozš. vyd. (Praha, Libri 1998) 207, 427; J. LACH, ‘Životní osudy historika Josefa Šusty’, s. 18, 22–24; J. LACH, ‘Historik v politice: příklad Josefa Šusty’ (2003) 2 *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Politologica* 93–94.

проблеми нової історії Європи та світової політики у період із 1812 по 1914 роки²⁹. Деякі з них, зокрема з історії Європи, витримали по кілька видань.

У міжвоєнний період Й. Шуста був головним редактором проєкту “Історія людства”, який реалізовувало видавництво “Мелантріх”. У книжках, що вийшли в цій серії, чеська історіографія репрезентувала власний погляд на світову історію³⁰. Учений також співпрацював з видавництвом Яна Лайхтера, зокрема працював над проєктом “Чеська історія”, в рамках якого він написав чотири книги, присвячені останнім Пршемисловичам, Йоанну Люксембурзькому та Карлові IV³¹. Однак при житті Й. Шусту друком вийшли лише перші дві книги³², тоді як дві інші було видано вже після його смерті³³. Крім того, Й. Шуста репрезентував чехословацьку науку на міжнародних конференціях та в різних культурно-освітніх установах. У 1923 р. він активно долучився до заснування Міжнародного комітету історичних наук у Брюсселі і став першим чехословацьким представником у цій організації. Учений брав також участь у роботі міжнародних конгресів історичних наук в Осло (1928), Варшаві (1933) та Цюриху (1938). Його молодший колега, історик Йозеф Полішенський (1915–2001), висловив думку, що в міжвоєнний період Й. Шуста був мандрівним послом чехословацької науки³⁴.

²⁹ J. ŠUSTA, *Dějiny Evropy v letech 1812–1870*, 3 sv. (Praha, Vesmír, 1922–1923) 305 s., 176 s., 180 s.; J. ŠUSTA, *Světová politika v letech 1871–1914* (Praha, Vesmír, 1924–1931) 6 sv.: I. *Svět zámořský, východ a Evropa až do berlínského kongresu* 235 s., II. *Trojspolek a francousko-ruská aliance* 299 s., III. *Rozmach imperialistických sklonů v světové politice* 237 s., IV. *Mezi haagskou a algecirskou konferencí* 276 s., V. *Vznik trojdhody a velmocenský výpad rakouský* 302 s., VI. *V soumraku světové srážky* 441 s.

³⁰ *Dějiny lidstva od pravěku k dnešku. Díl první, Světla východu a Hellady*, hlavní redaktor JOSEF ŠUSTA, napsali JINDŘICH ČADÍK ... [et al.] (Praha, Melantrich 1940) 701 s.; *Dějiny lidstva od pravěku k dnešku. Díl druhý, Římské imperium: jeho vznik a rozklad*, hlavní redaktor JOSEF ŠUSTA, napsali JOSEF DOBIÁŠ ... [et al.] (Praha, Melantrich 1936) 694 s.; *Dějiny lidstva od pravěku k dnešku. Díl třetí, Základy středověku*, napsali JAROSLAV BIDLO ... [et al.], editor JOSEF ŠUSTA (Praha, Melantrich 1937) 768 s.; *Dějiny lidstva od pravěku k dnešku. Díl čtvrtý, část první, Středověk vrcholný a stárnoucí*, hlavní redaktor JOSEF ŠUSTA (Praha, Melantrich 1942) 520 s.; *Dějiny lidstva od pravěku k dnešku. Díl pátý, V branách nového věku (1450–1650)*, hlavní redaktor JOSEF ŠUSTA, napsali JAROSLAV BIDLO... [et al.] (Praha, Melantrich 1938) 731 s.; *Dějiny lidstva. Díl šestý. Bronzová skála moci státní (1650–1789)*, hlavní redaktor J. ŠUSTA (Praha, Melantrich 1939) 635 s.

³¹ J. LACH, ‘Laichterův projekt České dějiny v kontextu české nakladatelské práce’ (2008) 127 (1) *Časopis Matice moravské* 80–92.

³² J. ŠUSTA, *České dějiny. Dílu II. část 1. Soumrak Přemyslovců a jejich dědictví* (Praha, J. Laichter 1935) 803 s.; J. ŠUSTA, *České dějiny. Dílu II. část 2. Král cizinec (1308–1333)* (Praha, J. Laichter 1939) 602 s.

³³ J. ŠUSTA, *České dějiny. Dílu II. část 3. Karel IV.: otec a syn 1333–1346* (Praha, Jan Laichter 1946) 535 s.; J. ŠUSTA, *České dějiny. Dílu II. část 4. Karel IV.: za císařskou korunou 1346–1355* (Praha, Jan Laichter 1948) 437 s.

³⁴ J. LACH, ‘Životní osudy historika Josefa Šusty’, s. 26–27.

Невдовзі після Мюнхенської змови, а точніше – у січні 1939 р., Йозефа Шусту було обрано головою Чеської академії наук і мистецтв. Згадану посаду він обіймав також під час Протекторату Чехії й Моравії, створеного за вказівкою Гітлера. За цей період Й. Шуста аж ніяк не скомпрометував себе як історик. Він не написав жодного рядка на підтримку нацистської ідеології чи рішень керівництва Протекторату. Щоправда, очолювати Академію наук і мистецтв у такий жакливий період було невдячною справою. Учений прагнув врятувати чеську науку та інтелігенцію, через що іноді був змушений виступати з пронімецькими промовами. До того ж, у 1944 р. нацистам вдалося змусити Й. Шусту приєднатися до Ліги проти більшовизму, яка мала бойкотувати чехословацько-радянський договір, укладений у грудні 1943 р., і продемонструвати єдність нації, яка нібито протистояла небезпеці східного більшовизму. Усі ці події призвели до погіршення здоров'я та психічного стану Йозефа Шусту.

Після звільнення Чехословаччини від нацистів, Й. Шусту відразу ж стали звинувачувати в колабораціонізмі. З відчаю через цькування та з остраху за його психічні наслідки учений вирішив добровільно покинути цей світ. Увечері 27 травня 1945 року Й. Шуста вийшов зі свого празького помешкання й кинувся у води Влтави... Причини своїх учинків під час війни він детально пояснив у передсмертному листі до тодішнього міністра шкільництва й освіти Зденека Неєдли (1878–1962)³⁵. Невдовзі ці нотатки було оприлюднено в пресі разом із листом Й. Шусту до свого учня й молодшого колеги професора Карла Стлоукала (1887–1957), в якому йшлося про те, щоб той подбав про його спадок (спогади, наукові праці тощо)³⁶.

Трагічний крок Й. Шусту глибоко вразив З. Неєдли. Про це, зокрема, свідчить його вступ до першого тому своєї праці «Історія чеського народу», в якому він позитивно оцінює науковий доробок Й. Шусту. Відтак у 1955 р. до десятих роковин смерті Й. Шусту зусиллями Чехословацької академії наук, яку тоді очолював З. Неєдли, було впорядковано поховання Й. Шусту, що на Празькому кладовищі біля костелу св. Матвія, і встановлено там надмогильний знак у формі саркофагу³⁷. Крім того, З. Неєдли наполягав на виданні академією наук другої частини спогадів Й. Шусту і готувався

³⁵ 'Josef Šusta (*19. února 1874 v Třeboni, †27. května 1945 v Praze)' (1945) XVII(1–2) *Umění. Sborník pro českou výtvarnou práci* 67–68; Ks. 'Profesor Josef Šusta mrtev' (2/VI 1945) I (10) *Svobodné noviny. List sdružení kulturních organizací* 3; J. SLAVÍK, 'Josef Šusta dobrovolně odešel' (Praha, 3. června 1945) I(20) *Svobodné Slovo. Ústřední organ Čs. strany národné socialistické* 2; J. HANZAL, 'Poslední dopis Josefa Šusty' (1991) 13(3) *Dějiny a současnost* 51–54.

³⁶ 'Šustův epilog' (16/VI 1945, 17/VI 1945, 19/VI 1945) I(22, 23, 24) *Svobodné noviny. List sdružení kulturních organizací* 3, 3, 3; J. LACH, 'Josef Šusta a Karel Stloukal: učitel a žák – vzor a pokračovatel?' (2000) 29 *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Historica* 139–140.

³⁷ J. HANZAL, 'Poslední dopis Josefa Šusty', s. 51; Z. NEJEDLÝ, *Dějiny národa českého. Díl první, Starověk* (Praha, Svoboda 1949) 451 s.

написати до неї передмову. Та смерть ученого унеможливила реалізацію його наміру. Спогади все ж таки вийшли, щоправда, з післямовою іншого відомого чеського історика Йозефа Мацека (1922–1991)³⁸.

Повертаючись до досліджень з історії Чехії доби правління останніх Пршемисловичів, зауважимо, що ще в 1895 р. у першому річнику “Чеського історичного часопису” Й. Шуста опублікував розлогу статтю про Завіша з Фалкенштейна, яка стала основою для здобуття наукового ступеня доктора філософії. У другому річнику згаданого видання вийшла невелика замітка вченого про чеського короля Пршемисла Отакара II (1253–1278)³⁹. Ставши професором Празького університету, Й. Шуста більш активно зосередився на дослідженні історії Чеського королівства другої половини XIII – початку XIV століть. Так, у 1915 р. він опублікував кілька статей про чеських правителів цього періоду: одну – про Пршемисла Отакара II⁴⁰ і дві – про його сина і спадкоємця Вацлава II (1278–1305)⁴¹. В результаті, було закладено основи для написання ґрунтовного дослідження “Дві книги чеської історії”. Перша з них має назву “Останні Пршемисловичі та їхня спадщина”, а друга – “Перші Люксембурги”. Цей двотомник є знаковим у науковому доробку Й. Шусти. При його написанні він застосував свій критичний аналіз та синтез і водночас продемонстрував мистецтво порівняльного методу для всебічного висвітлення політичного, економічного, соціального та культурного життя Чеського королівства на завершальному етапі Високого Середньовіччя.

Для висвітлення нашої теми важливе значення має перша книга дослідження Й. Шусти. Її перші два розділи знайомлять нас із господарськими та суспільними факторами, на тлі яких розгортаються важливі політичні події боротьби Пршемисловичів та Габсбургів за панування над Центральною Європою. Назва першого розділу – “Празькі гроші” (*Groše pražské*) – здається досить дивною. Однак цією назвою Й. Шуста, який розглядає історію переважно під кутом господарського становища чеських земель, дає зрозуміти, в чому саме він вбачає ядро неймовірного зростання могутності династії Пршемисловичів у другій половині XIII – на початку XIV ст. Гроші, на його думку, відкривають шлях до свободи, приносять звільнення від традиційної взаємної залежності⁴². Запровадження жвавого грошового обігу мало далекоглядні наслідки і позитивний вплив на соціальну структуру

³⁸ J. MACEK, ‘Doslov’ [v:] J. ŠUSTA, *Mladá léta učňovská a vandrovní... Vzpomínky II.*, s. 417–419.

³⁹ J. ŠUSTA, ‘Kritické příspěvky k dějinám Přemysla II. Otakara’ (1896) II *Český časopis historický* 203–209.

⁴⁰ J. ŠUSTA, ‘Kritické příspěvky k počátkům Přemysla II. Otakara’ (1915) XXI *Český časopis historický* 12–39.

⁴¹ J. ŠUSTA, ‘Skládal Václav II. básne milostné?’ (1915) XXI *Český časopis historický* 217–246; J. ŠUSTA, ‘Václav II. a koruna polská’ (1915) XXI *Český časopis historický* 313–341.

⁴² J. ŠUSTA, *Dvě knihy českých dějin: kus středověké historie našeho kraje. Kniha první, Poslední Přemyslovci a jejich dědictví 1300–1308*, s. 1–6.

суспільства, тож Й. Шуста акцентує на тих змінах, які відбулися в Чеській державі в XIII столітті.

Розкриваючи економічні та соціальні передумови політичного розквіту Чеської держави за правління останніх Пршемисловичів, історик дійшов висновку, що це було зумовлене, передусім, багатими покладами срібла та руди. Станом на середину XIII ст., після того, як було розвідано поклади руди в Їглаві та на сусідній чеськоморавській височині, країна перетворилася в класичний регіон середньовічної гірничої справи⁴³. Невдовзі Чеське королівство охопила срібна лихоманка. Вона досягла свого піку тоді, коли за правління Вацлава II у Кутній Горі було відкрито великі поклади срібла, які виявилися багатшими, ніж будь-де в Центральній Європі. Запаси цього цінного металу вивели чеські землі на чільні позиції у сфері європейських інтересів. “Срібло, видобуте з наших копалень на світло Боже, було ... головним поштовхом для швидкого розвитку, який також мав дуже потужні соціальні наслідки як для нижчих, так і для вищих суспільних верств, й істотно збагатив усе життя в країні”, – наголошує дослідник⁴⁴.

Економічний поступ спонукав до заснування нових міст, до появи міцних маєтків шляхти й духовенства, зростання чисельності містян та простого люду. У першій книзі Й. Шуста пояснив, чому заснування міст стало передумовою для нового поділу праці в суспільстві. Водночас це вплинуло на інші соціальні групи населення. Учений дуже вдало виокремив у міському середовищі дві типові верстви – купців та ремісників – та описав їхні економічні, виробничі та ментальні відмінності⁴⁵.

Наявність міського ринку стимулювало розвиток села та виникнення напіввільної категорії селянства. Історик докладно простежив зв'язок між міською та сільською колонізацією і дійшов висновку, що саме це привело до розвитку торгівлі. В умовах господарської конкуренції зроста національна і станова свідомість вищих аристократичних верств і зародився економічний раціоналізм. Щоправда, деякі сучасні дослідники вважають, що, хоча Й. Шуста й добре розумів економічні умови соціального та політичного поступу, він усе ж переоцінив вплив срібла та грошей на соціальні верстви та на послаблення відносин між сеньйором та підданими⁴⁶.

У своїй роботі Й. Шуста також описав переваги німецької колонізації для внутрішнього розвитку Чеського королівства. При цьому, він лише робить натяк на майбутні негативні наслідки колонізаційних процесів, що

⁴³ J. ŠUSTA, *Dvě knihy českých dějin: kus středověké historie našeho kraje. Kniha první, Poslední Přemyslovci a jejich dědictví 1300–1308*, s. 48.

⁴⁴ *Ibid.*, s. 58–59.

⁴⁵ *Ibid.*, s. 54–81.

⁴⁶ FR. KUTNAR, J. MAREK, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví: od počátků národní kultury až do sklonku třicátých let 20. století, 2., přeprac. a dopl. vyd.* (Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1997) 506.

привели до етнічного поділу країни та до наростання суперечностей між чехами й німцями. Так, у передмові до другої книги Й. Шуста, зокрема, пише, що “...чеська земля, як ніколи до цього, була пройнята з усіх боків повільною німецькою інвазією, яка наповнила її густою мережею сільських поселень, гірничих та міських, що були тут і там розкидані, однак, уже явно зливалися в суцільні острови й пояси. Країна, яка на початку XIII ст. все ще була майже повністю слов'янською, протягом одного століття стала, очевидно, двомовною, і німецькі «гості» відкрито твердили, що вони приїхали сюди не лише працювати, а з наміром правити і використовувати свої більші господарські сили в усіх напрямках”⁴⁷.

Наприкінці розлогого першого розділу Й. Шуста висвітлює монетну реформу Вацлава II: запровадження нового платіжного засобу – т. зв. празького гроша (*grossi pragenses*) з досить високим вмістом срібла. Дослідник порівнює цю монету та її застосування у всьому господарському житті Чехії й сусідніх країн зі славним срібним турським грошем (“*grossus turonensis*”), який почав карбувати французький король Людовік IX Святий (1226–1270). Крім того, Й. Шуста розповідає про внесок флорентійських майстрів у розвиток монетної справи в Празі. Він також вказує на важливу роль празького гроша в економічному розвитку Центральної Європи. Таке саме значення мав для Західної Європи турський гріш. Поява ж празького гроша, підсумовує вчений, тривалий час була тісно пов'язана зі згадкою про Вацлава II⁴⁸.

Другий розділ книги “Король і чеська шляхта” (*Král a panstvo české*) Й. Шуста присвятив Вацлавові II. Дослідник чи не вперше вдається до аналізу психологічного портрету цього незвичайного монарха. В його особі Й. Шуста вбачає новий тип державця, який приходить на зміну середньовічним рицарським королям. Чеський володар управляє своєю імперією вже не з коня, а з канцелярії і, звичайно ж, із залученням радників. Учений детально розглядає різні аспекти життя Вацлава II, його правничі й теологічні уподобання, його інтерес до мистецтва й літератури, його любов до розкоші і прагнення до насолоди⁴⁹.

Заслугує на увагу порівняння Вацлава II з французьким королем Філіппом IV Красивим (1285–1314) та його легістами. Вони, так само, як і радники Вацлава II, стали протиположністю вельможній знаті. Подібно до Франції за Філіппа IV Красивого, у Чеському королівстві формується новий погляд на державу. При дворі Вацлава II, зокрема, поширюються ідеї абсолютизму, які спираються на римське право. З цим пов'язане прагнення короля

⁴⁷ J. ŠUSTA, *Dvě knihy českých dějin: kus středověké historie našeho kraje. Kniha druhá, Počátky lucemburské 1308–1320*, s. VIII.

⁴⁸ J. ŠUSTA, *Dvě knihy českých dějin: kus středověké historie našeho kraje. Kniha první, Poslední Přemyslovci a jejich dědictví 1300–1308*, s. 92–103.

⁴⁹ *Ibid.*, s. 104–121.

кодифікувати правові норми у Чехії, задля чого в країну було запрошено італійського юриста Гоцо Орвієтського. Однак своїми намірами, що мали, як наголошує Й. Шуста, аналогії і в інших країнах Європи (Англії, Франції, Іспанії), Вацлав II наразився на протидію шляхти. Вона вбачала в писаному законі загрозу для своїх прав і стала на заваді його запровадженню.

У зв'язку з цією реформою історик розглядає і прагнення Вацлава II заступати в Празі університет, що також наштовхнулося на опір знаті. Автор наголошує, що причиною такої протидії шляхти було побоювання, що нова інституція підсилить королівську владу. Єдине, що вдалося здійснити Вацлавові II, – видати з допомогою Гоцо Орвієтського комплекс правових норм “*Jus regale montanorum*”, яким регулювалися відносини між рудокопами, власниками та королівською палатою⁵⁰. Згодом це т. зв. Кутногорське право послужило зразком для інших країн, особливо Угорщини.

У третьому розділі книги Й. Шуста висвітлює зовнішню політику Вацлава II, його боротьбу за польську та угорську корони. Для реалізації планів чеського короля об'єднати під своєю владою польські землі потрібно було згоду папської курії, яка вважала цей регіон леном Апостольського престолу. Дипломатичні зусилля Вацлава II в Римі не принесли успіху, позаяк папа Боніфачій VIII (1294–1303) у 1295 р. відновив королівський титул і надав його великопольському й краківському князеві Пшемислові II (1279–1296). Однак того наступного року було вбито і серйозним суперником Вацлава II став князь Владислав I Локетек (1275–1333), якого прагнула посадити на трон великопольська шляхта. Слід відзначити, що Й. Шуста психологічно виважено характеризує цього суворого воїна, який був повною протилежністю чеському королю.

Підкорення Владислава I Локетка, на думку вченого, сталося через його фінансові труднощі, які й загнали нещасного П'ястовича в тенета чеської політики. Відтак не виникало жодних перешкод на шляху до отримання Вацлавом II польської корони. У 1300 р. в Гнезно відбулася коронація Вацлава II. Серед причин посадити на трон саме його Й. Шуста наводить також спорідненість поляків і чехів, а ще наголошує на мовній близькості цих двох народів. З польською короною овдовілий Вацлав II отримав і руку принцеси Рикси, доньки покійного Пшемисла II Великопольського⁵¹.

Окресливши становище Угорщини у XIII ст., Й. Шуста аналізує рішення Вацлава II поборотися за трон цієї країни після того, як зі смертю на початку 1301 р. короля Андраша II вимерла чоловіча лінія династії Арпадовичів. На думку вченого, перш ніж зважитися на такий крок, який мав далекоглядні наслідки, чеський володар все добре обміркував, і його вчинок не був

⁵⁰ J. ŠUSTA, *Dvě knihy českých dějin: kus středověké historie našeho kraje. Kniha první, Poslední Přemyslovci a jejich dědictví 1300–1308*, s. 251–259.

⁵¹ *Ibid.*, s. 291–317.

необачним. При цьому, Й. Шуста вказує на головного ініціатора обрання чеського королевича Вацлава на угорський трон. Ним був краківський єпископ Ян Муската. Вчений висловлює цікаве припущення, що Ян Муската передусім переймався життєдіяльністю Краківщини, а для цього Вацлаву II потрібно було мати Угорщину у сфері свого впливу. Йшлося про торговий шлях із Кракова до Буди, позаяк Польща мала більш розвинені господарські зв'язки з Угорщиною, ніж Чехія. Дослідник наводить також інші причини, які спонукали Вацлава II домагатися корони св. Іштвана: запорука тривалого миру в Центральній Європі, який у минулому часто порушувався через чесько-угорські війни, а також перспективи створення поряд зі Священною Римською імперією потужної монархії⁵².

“Від моря до моря, від Балтики до Адріатики, – пише Й. Шуста, – мали простягатися володіння Пршемислового роду і в ту хвилину, коли в Столичному Велеграді на молодій Вацлавіній голові опинилася корона св. Іштвана, найсмівливіший сон його батька здавався реальністю”⁵³. Однак згодом виявилось, що вся ця незвичайна будівля, як повідомляє штирійський хроніст, стоїть на крихкому піску. Відтак автор вказує на труднощі, які спіткали чеського правителя в Угорщині. Йдеться передусім про опір папської курії, адже Боніфатій VIII робив усе для того, аби угорським королем став Карл Роберт Анжу, представник неаполітанської гілки французької королівської династії. Досить швидко до боротьби проти Вацлава II долучився й німецький правитель Альбрехт I Габсбург (1298–1308).

Четвертий розділ книги Й. Шусти має назву “Проти папи і римського короля” (*Proti papeži a králi římskému*). У ньому автор акцентує на кризових моментах правління Вацлава II, коли йому довелося воювати з двома найвищими очільниками християнського світу. В Угорщині чеська влада наштотнулася на протидію Альбрехта I Габсбурга, позаяк коронація Вацлавового сина могла призвести до зміни рівноваги в регіоні. Крім того, Альбрехт I прагнув забезпечити майбутнє шести своїх синів, і ці плани прагнув реалізувати у володіннях недружньої щодо нього родини Веттінів, зокрема в Тюрингії, Остерланді, Плайсенланді та Месені. Однак тут йому на заваді була могутність Вацлава II⁵⁴.

Несподіваний поворот французької політики і розрив відносин Філіппа IV Красивого з Боніфатієм VIII спричинили зміну ситуації. Папська булла “Unam sanktam” (листопад 1302 р.), яка підпорядковувала світську владу римській курії, переконала французького короля в тому, що перемовини з Боніфатієм VIII безперспективні. Натомість папа став зближуватися

⁵² J. ŠUSTA, *Dvě knihy českých dějin: kus středověké historie našeho kraje. Kniha první, Poslední Přemyslovci a jejich dědictví 1300–1308*, s. 341–342.

⁵³ *Ibid.*, s. 348.

⁵⁴ *Ibid.*, s. 361–363.

з Альбрехтом I Габсбургом, який пообіцяв рішуче підтримувати Карла Роберта Анжу у його намаганнях здобути угорську корону.

Альянс Боніфація VIII з Альбрехтом I Габсбургом постав, як пише Й. Шуста, “для спільної боротьби проти романської та слов’янської могутності”⁵⁵. Тож цілком логічним було намагання Чехії та Франції укласти договір про взаємодопомогу. Уже весною 1303 р. проєкт відповідної угоди було підготовлено, однак нерішучість Філіппа IV Красивого, а згодом і смерть Боніфація VIII унеможливили укладення такого союзу. Новий папа Бенедикт XI (1303–1304) не мав наміру продовжувати антифранцузьку політику свого попередника⁵⁶. Невдовзі Вацлавові II довелося забрати свого сина з Буди, відмовитися від угорської корони й протистояти вторгненню Альбрехта I Габсбурга у Чеське королівство. Напад було відбито, але сам Вацлав II не довго втішався з цього успіху.

Останній, п’ятий, розділ книжки Й. Шуста охоплює період із 1305 по 1308 р. Тут учений розглядає такі питання, як смерть від сухот Вацлава II, обрання на чеський трон та перші кроки правління його шістнадцятилітнього сина Вацлава III, вбивство цього юного Пршемисловича в Оломоуці (1306 р.) під час походу на Польщу задля підтвердження прав на тамтешню корону. Позаяк Вацлав III виявився останнім представником династії Пршемисловичів по чоловічій лінії, то відразу ж розгорілася боротьба за успадкування чеського трону, до якої активно долучився і Альбрехт I Габсбург. Події, власне, доведено до його смерті⁵⁷.

Слід відзначити, що Й. Шуста досить стримано ставиться до Вацлава III. Учений відзначає, що молодий володар просто не міг впоратися з управлінським завданням так, як його батько, який у цьому напрямку випереджав свою добу. Король Вацлав III не надто серйозно ставився до державотворчої діяльності. Йому взагалі не подобалася правничо-паперова атмосфера батьківського двору, тривалі наради з питань управління в тісному приміщенні, регулярний контроль за канцелярією і податковими надходженнями. Проживання в Угорщині посеред безладу лише посилило таке, не надто серйозне, ставлення до своїх королівських функцій. Короля Вацлава III більше вабило товариство брутальних магнатів, ніж коло радників із середовища ченців і метких легістів, панування для нього означало, передусім, жити з почуттям свободи, яке дає влада⁵⁸.

Таким чином, політичний розвиток Чеського королівства Й. Шуста розглядає в європейському контексті. Він позначений великодержавними зу-

⁵⁵ J. ŠUSTA, *Dvě knihy českých dějin: kus středověké historie našeho kraje. Kniha první, Poslední Přemyslovci a jejich dědictví 1300–1308*, s. 367–373.

⁵⁶ *Ibid.*, s. 385.

⁵⁷ *Ibid.*, s. 423–524.

⁵⁸ *Ibid.*, s. 442.

силями кількох могутніх правлячих династій, ускладнений теократичними устремліннями Риму і внутрішнім протистоянням за владу в державі між монархом та станами, що формувалися. У розділах, присвячених політичній боротьбі останніх років правління Пршемисловичів та початковому періоду урядування Люксембургів, учений демонструє своє вміння характеризувати психологічні портрети протагоністів з кола правителів, шляхти й духовенства.

Отже, “Дві книги чеської історії” Й. Шусты – це унікальне дослідження, присвячене важливим політичним, економічним та соціальним перетворенням чеського суспільства у другій половині XIII – на початку XIV століття. У 1926 році вийшло друге видання цієї праці. У передмові автор відзначає, що минуло вже кілька років, як двотомник повністю розпродано, і лише через це він наважився на його друге видання, не зробивши, як обіцяв раніше, більш докладне обґрунтування деяких своїх висновків. У нього не було можливості виконати це через зайнятість, у зв’язку з написанням узагальнюючого дослідження з модерної історії. Але вчений не втрачав надії повернутися до цієї справи згодом⁵⁹. І лише після того, як Й. Шуста долучився до проекту “Чеська історія”, ініційованого видавництвом Яна Лайхтера, він спромігся доповнити і навіть хронологічно розширити свою працю про останніх Пршемисловичів.

Слід відзначити, що спочатку редактором проекту “Чеська історія” був відомий учений, професор Вацлав Новотний (1869–1932). Він планував також самостійно написати історію Чехії до 1437 р., тобто до кінця гуситських воєн та смерті Сигізмунда Люксембурга. Утім В. Новотний підготував лише три частини першого тому, які охоплювали події від найдавніших часів до 1253 р. і були видані при житті вченого. Через хворобу В. Новотний не зміг завершити четверту частину першого тому “Чеської історії”, яка з 1931 р. виходила окремими зшитками. На момент його смерті вийшло 16 зшитків, у яких висвітлено історію Чеського королівства упродовж 1253–1273 років, тобто більшу частину одноосібного правління Пршемисла Отакара II. У 1937 р. оприлюднений В. Новотним матеріал було видано окремою книжкою⁶⁰.

Після смерті В. Новотного головним редактором проекту став Каміл Крофта (1876–1945). Як відомо, в рамках цього проекту Й. Шуста підготував чотири фундаментальні частини другого тому “Чеської історії”, у яких простежив період від трагічного кінця Пршемисла Отакара II до початку самостійного володарювання Карла IV. Перша з них, яка складається з трьох книг, торкається історії Чехії останньої третини XIII – початку XIV ст.

⁵⁹ J. ŠUSTA, *Dvě knihy českých dějin: Kus středověké historie našeho kraje*. 1. kniha, *Poslední Přemyslovci a jejich dědictví 1300–1308*, 2. vyd. (Praha, Argo: Česká akademie věd a umění, 1926) VIII.

⁶⁰ Див.: І. Ліхтей, “Внесок Вацлава Новотного у вивчення історії середньовічної Чехії” (2020) 8 *Історичний часопис з богемістики і словакістики*, упоряд. І. Ліхтей 77–79, 86.

Саме тут учений розглянув той етап чеської історії доби правління останніх Пршемисловичів, дослідження якого не встиг завершити В. Новотний: найбільш важливі моменти володарювання Пршемисла Отакара II, а також період правління його сина Вацлава II і внука Вацлава III.

У передмові до книжки Й. Шуста відзначив, що дві третини цієї першої частини другого тому становить новий матеріал, передусім, коли йдеться про кризу й падіння могутності Пршемисла Отакара II, а також про подальший перебіг подій, аж до кінця XIII ст. Відтак учений наголосив, що під час дослідження основних проблем чеської історії початку XIV ст. він використав матеріал першого тому “Двох книг чеської історії”, але при цьому повторно простудіював опрацьовані джерела й залучив монографічні праці останніх років⁶¹.

Заслуговує на увагу оцінка Й. Шустою результатів діяльності Пршемисла Отакара II. Він вважає цього короля одним із *“тих, хто перемістив чеський народ глибоко у вогнище всесвітньої історії не в якості пасивного наповнювача, поставленого на самісінський край латинського культурного світу, а в якості визначного трудівника у побудові майбутньої європейської долі”*⁶². У такий спосіб учений акцентує на тій важливій ролі, яку відігравав Пршемисл Отакар II у житті не лише Чеського королівства, але й багатьох інших державних утворень тогочасної Європи.

Щодо найважливіших подій, до яких був причетний Пршемисл Отакар II, то в першій книзі Й. Шуста детально висвітлив такі: спроба цього володаря здобути німецьку корону у 1255 р., а відтак можливості отримати її в 1271 р., його перемога над військами угорського короля Бели IV у битві під Гройсенбрунном, внаслідок якої він заволодів усією спадщиною австрійських герцогів Бабенбергів, також суперечки зі шляхтою, відносини з німецьким королем Річардом Корнуольським (1257–1272) та протистояння з його наступником Рудольфом I Габсбургом (1273–1291), яке закінчилося загибеллю чеського монарха. Друга частина присвячена Вацлаву II та Вацлаву III, а третя – подіям 1306–1308 років, коли вирішувалася доля спадщини Пршемисловичів.

Отже, Й. Шуста зробив значний внесок у вивчення історії Чехії доби правління останніх Пршемисловичів. І його фахові оцінки щодо соціально-економічного та політичного розвитку країни на завершальному етапі Високого Середньовіччя не втратили своєї актуальності.

⁶¹ J. ŠUSTA, *České dějiny*. Dílu II. část 1. *Soumrak Přemyslovců a jejich dědictví*, s. II.

⁶² *Ibid.*, s. 7.